

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Գ. — ՓՈՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1939, էջ 284-294)

Եթէ զԺուարին էր Մեծ Հայաստանի հարաւային ինչ ինչ գաւառներու սահմաններն ուրուագծել, շատ աւելի զԺուարին է Փոքր Հայաստանը պատմական որոշ սահմաններու մէջ եղբարակել. որովհետեւ թէ՛ հին և ստույգ աղբիւրներ կը պակասին այսօր մեզի, եւ թէ՛ յաճախակի փոփոխմանց ենթարկուած են անոնք. այս պատճառաւ ալ մեզի կարեւոր եղած ժամանակին նկատմամբ զբաւոր հեղինակութեանց մէջ ալ ամենամեծ անհամաձայնութիւններ կը նշմարենք: Ուստի, փոխանակ ժանրամասնութեանց մէջ թարթախելու եւ խորհափելու, մենք ալ կ'առնենք զայն ընդհանուր տեսութեամբ մը, եւ առհասարակ պատմադիտաց առջեւ ստույգ համարուած եւ ընդունուած տուեալներու վրայ կը հիմնենք մեր տեսութիւնը:

Բանաւոր նախ Larousse du XX Siècle, Arménie բառը, ուր յատուկ հատուած մը սեպհակնուած է Փոքր Հայաստանի. «Arménie: Province romaine d'Arménie - Géographie» եւլն, ուր բաւական որոշ սահմաններ կը դնուին, այսպէս. «Province de l'Empire romain, créé sous Trajan, par la réunion des deux Arménies, puis réduite, sous Adrien à la Petite Arménie (entre le haut Halys et l'Euphrate, jusqu'aux défilés du Taurus) capit.: Mélitène. Divisée par la suite en deux provinces d'Arménie (Capit. Mélitène et Sébaste), dépendant de la préfecture d'Orient et du Diocèse du Pont, puis réduite, en 441, au Comté d'Arménie, avec Théodosiopolis pour capitale, elle formait cent vingt ans plus tard (565) quatre provinces du nom de l'Arménie (Capit. Sébaste, Mélitène,

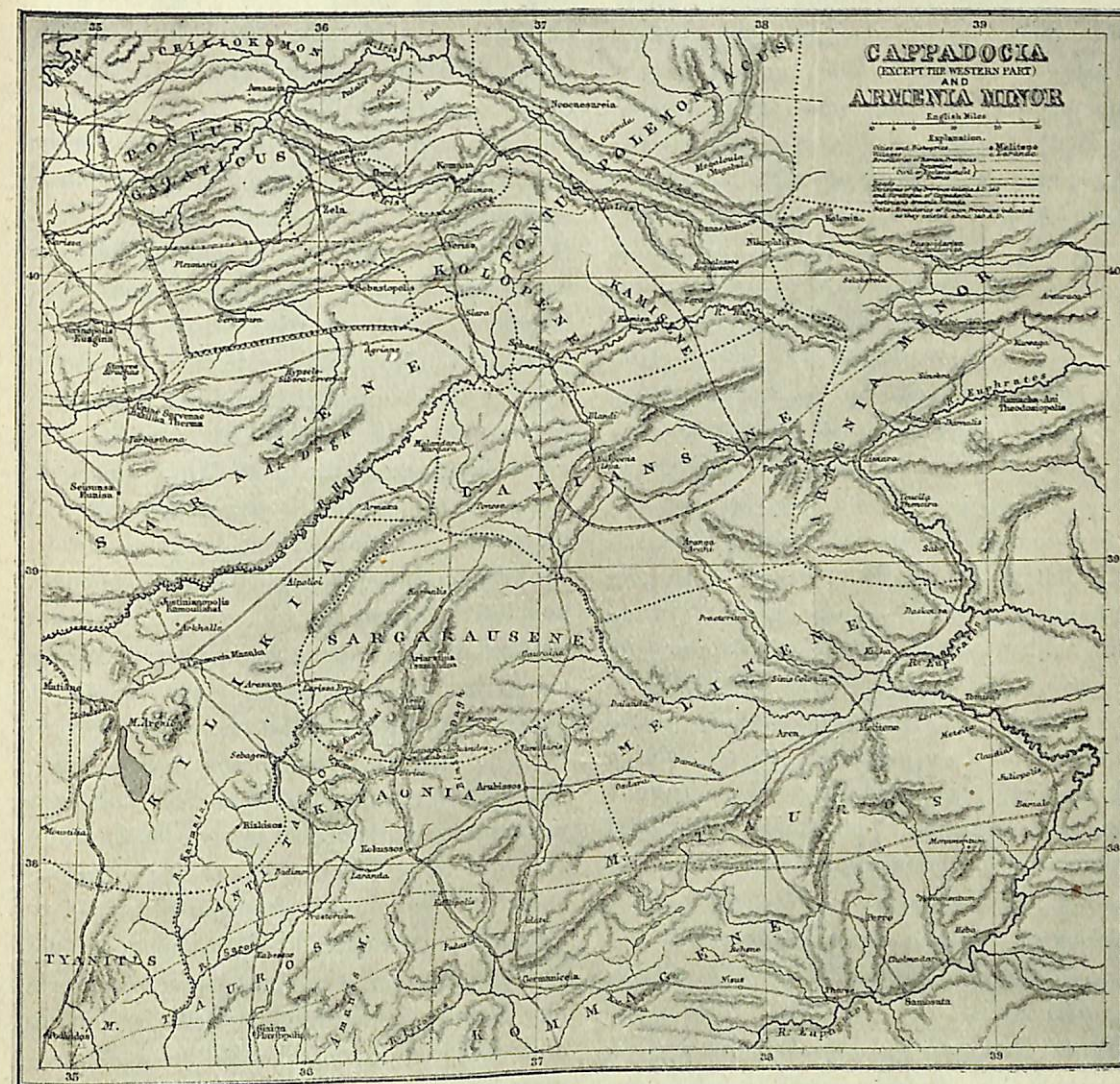
Trébizonde, Théodosiopolis) dépendant du diocèse de Pont» (1).

Մի քիչ տարբերութեամբ, La Grande Encyclopédie կը ներկայացնէ Փոքր Հայաստանի աւելի ընդարձակագոյն սահմաններ, որոնք աւելի կը համապատասխանեն քաղաքականօրէն պատմական ստուգութեան եւ ցեղագրական զանգուածին. «Première Arménie: Formée de la partie orientale de la Cappadoce, s'étendant jusqu'à l'Euphrate et ayant pour villes principales: Césarée, capitale, Bizan et Cybistra, simple forteresse. — Deuxième Arménie: Formée d'une partie de la Cappadoce et du Pont, villes principales: Sébaste, capitale, Larissa, Toukat, Divréky ou Tephric, Akin; Arabkir, Derendeh. — Troisième Arménie: Séparée de la Grande Arménie par l'Euphrate, bornée au Sud par la Cilicie et l'Euphratèse; villes principales: Malathiah, Hisn Mansour, Albistan. — Quatrième Arménie: L'Euphratèse, ancienne Commagène, sur l'Euphrate, célèbre par ses forteresses de Gargar, Gouris, Khedoun, etc. ville principale, Samosata»:

Ասոնց վրայ հուսկ կը յաւելու հինգերորդ գաւառ մըն ալ, Կիլիկիա, իբրեւ միջնադարեան հայկական անկախ պետութիւն, սակայն ասիկա՝ մեր յառաջագիւր նպատակէն բոլորովին դուրս կը մնայ (2):

(1) Larousse du XX.e Siècle en six volumes, publié sous la direction Paul Augé. Tome premier, Paris 1928: Arménie haute en moyenne de 1500 m. au dessus de niveau de la mer, domine de tous les terres avoisinantes: Transcaucasie, Azerbaïdjan, Perse, Kurdistan et Cappadoce.

(2) La Grande Encyclopédie — Tome troisième 1019: Arménies.

Փոքր Հայք եւ Կապադովկիա

Անգղիոյ Արքուդի Աշխարհագրական Ընկերութեան

քարտէզ Prof. W. M. Ramsayի

Ըստ այս երկու տեղեկութեանց, ունինք ուրեմն Փոքր Հայաստանի ընդհանուր սահմանները խոշոր գիծերով, ընդ մէջ վերին Ալիսի եւ Եփրատայ միջեւ Տաւրոսի կիրճերը, եւ Արեւելեան Կապադովկիայէն Կեսարիոյ գաւառով մինչեւ Եփրատացի կամ Կոմագինէ, Սամոսատ քաղաքով միասին:

Արդ, ինչպէս առաջ ըրինք, Մեծ Հայաստանի սահմաններն ստուգելու ժամանակ, այսպէս նաեւ հիմա, Փոքր Հայաստանի սահմանները դնելու համար կը դիմենք վստահելի եւ ըստ գիտական հետազոտութեանց անհերքելի աղբիւրներու, նա մանաւանդ Անգղիոյ Արքուդի Աշխարհագրական Ընկերութեան հրատարակած Փոքր Ասիոյ աշխարհագրական պատմութեան, ուսումնասիրութիւն Prof. W. M. Ramsayի, ուր ըստ ամենայն պատմական ստուգութեանց հիմնուելով յոյն եւ լատին վաւերագրութեանց վրայ, ներկայացուած են նաեւ Փոքր Հայաստանի վա-

դեմի սահմանները⁽³⁾։ Այս պիտի ըլլայ մեզի համար սահմանագիծ կամ ժամանակագրական մեկնակէտ, որուն իբրեւ վաւերացում եւ հաստատութիւն պիտի ծառայեն Դ զարու վաւերական հաւաստիքը, ինչպէս՝ Անկիւրիոյ եւ Նէոկեսարիոյ եկեղեցական ժողովներու, մանաւանդ Նիկիոյ տիեզերականին, արձանագրութեանց վկայութիւնը, որոնց հետ զուգահեռ կը միանայ նաեւ Ս. Բարսեղ իր նամակագրութեանց մէջ, եւ հուսկ բոլորին պաշտօնական՝ իբրեւ կայսերական կնիքով վաւերացում՝ Յուստինիանոսի պետական կարգադրութիւնը։ Ramsay երկու աշխարհագրական քարտեր յորինած է ի պարզարանութիւն մեր խնդրին։

Ա. Փոքր Հայք եւ Կապադովկիա (ի բաց առեալ արեւմտեան բաժինը) եւ Բ. Աշխարհացոյց քարտ (կամ համացուցակ) վաղեմի Փոքր Ասիոյ։ Ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել իր յորինած քաղաքական համեմատութեանց ցուցակներն ալ. Գ. Փոքր Հայաստանի քաղաքները. — Դ. Հելլեոսպոնտ, Պոլիսոնական Պոնտոս եւ Հայ Պոնտոս եւ Հայաստան, եւ այլն։ Ասոնցմէ առաջինը հոս կ'արտատպենք, աչքի առջեւ ունենալու համար համայնապատկեր մը Փոքր Հայաստանի վաւերական սահմաններուն։

Prof. Ramsayի հեղինակաւոր ձայնին կ'ուզենք հոս միացնել ուրիշ աւելի զօրաւոր ձայն մ'ալ, մեզի արդէն ծանօթ Théodore Reinachի, որ Միհրդատեան չըջանի համար հետեւեալ սահմաններն ու նկա-

րագիրը կու տայ Փոքր Հայաստանի։ La Petite - Arménie... On donnait alors ce nom au quadrilatère profondément raviné qui se dresse entre les vallées du Lycos, du Haut Euphrate et du haut Halys, dessinant comme le bastion nord-est de la péninsule anatolienne, couvert par les ramifications du Scydisés, ce territoire comprend des plateaux herbeux où paissent des races de chevaux vigoureuses, d'épaisses forêts, et, dans les fossés de la citadelle, quelques plaines fertiles. La Petite Arménie fut la première conquête de la race Arménienne; elle fut aussi la première province de langue arménienne, qui, après la chute de la monarchie perse, ressaisit son indépendance nationale. Sous les noms de rois, dynastes ou Satrapes, elle eut, en fait, pendant tous le III.e siècle, des souverains autonomes, rendant de loin en loin hommage aux Séleucides. Au siècle suivant, lorsque les autres pays arméniens s'organisèrent à leur tour en Etats indépendants, les dynastes micro-Arméniens entrèrent parfois dans leur alliance; mais leurs regards étaient plus souvent tournés vers le nord et l'ouest que vers l'orient. Nous avons vu l'un de ces dynastes s'allier avec Parnace pour dépouiller la Cappadoce; ses successeurs cherchèrent un débouché vers la mer Noire et assujettirent les tribus affaiblies du Paryadrès occidental, Chalibes et Tibarènes⁽⁴⁾.

Արդ, ամփոփելով ի մի, կ'ունենանք Միհրդատեան չըջանի սկիզբը քառակուսի տարածութիւն մը, որ Սկիւդիտեան եւ

ուած ոսկեղէն շղթաներէն երեք հատ յակնիթ կը կախուին։ Զգեստը մետաքսէ է եւ ոսկեհուս գարգերով զարդարուած։ Կօշիկները մինչեւ ծունկները կը հասնին եւ կարմիր են, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ են այն կօշիկները, զորս միայն Հռոմէականացոյց եւ Պարսից ինքնակալները կը հագնէին։ — Մեծ Ծովաց Թէոդորոս Սատրապը այս զգեստով ներկայացաւ Նիքիւրա քաղաքը՝ Պարսից Կաւառ արքային։

Լատ. pinna. Փրանս. pinne կոչուած ծովային այս ինքնամօրթը ունի կէս մեզր եւ աւելի երկարութիւն, եւ մետաքսաման մագերով ժայռերուն վրայ կը կառչի։ Միջին զարուն եւ աւելի առաջ, Ստորին Իտալիոյ ժողովուրդները անոր մագերէն ձեռնոց, փողկապ եւ ուրիշ հանդերձեղէններ կը պատրաստէին։

Պարիատրէս լեռնաշղթայով կ'իջնէ դէպի Տաւրոս Եփրատի ափանց կոթնելով արեւելեան կողմէն, որուն զուգահեռական արեւմտեան կողմէն ունի Սքոդէոս եւ Անթիոտաւրոս լեռները դէպի Կեսարիա շեղում կատարելով, մինչ հիւսիսային սահմանը կու տան Պոնտական Խալիւր եւ Դիւպարէն ցեղերը եւ Լիւկոս, Իռիս եւ Ալիս գետերու հովիտները, իսկ հարաւային զիծը կը ձեւացնէ Տաւրոսի շղթան մինչեւ Եփրատի կցումը, ընդհանրապէս իր մէջ Կոլորենէ եւ Լաւիանեան դաւառները։ Այս սահմաններն ձանչցան նաեւ Պտղոմէոս եւ երէցն Պլինիոս աշխարհագիրք (6. 9. 1), երբ Փոքր Հայաստանի գլխաւոր քաղաքները կը յիշատակեն Կեսարիա, Ադա, Նիկոպոլիս, Իսրա, Մարտարա, Առանէ, Սինեպրա, Արօրակ, Գլաւտիա, Յուլիոպոլիս, Պարզալոյ եւ այլն, եւ Առապիսոս, Պերիսոս, Ոլտարայ, որոնց յիշատակութիւնը բացի զանազան ուրիշ հեղինակութեանց, ինչպէս Notitia Dignitatum, Hierocles աշխարհագիրք եւ ուղեգրութիւնք, կը հանդիպինք յաճախ վաղեմի վկայաբանութեանց մէջ ալ. յատկապէս յիշատակութեան արժանի է Եւստախիոս հռչակաւոր քաղաք (Ramsay, 323), հայրենիք անապատական վարուց հիմնադիրներու եւ տեղի նահատակութեան Ս. Թէոդորի, որ կը պատկանէր ըստ քաղաքային թեմական բաժանմանց հայկական թեմի (Ramsay, 321)։ Հուսկ Մարաթիոյ գաւառին նկատմամբ հանդերձ իր մայրաքաղաքով եւ նշանաւոր քաղաքներով (զոր օրինակ, Արգա, Արապիսոս, Արիարաթիա, Կումանա, Կոկիսոն, որոնք հին Cataonia գաւառը կը ձեւացնեն), Յուստինիանոսի Երրորդ Հայոց բաժանման հրովարտակին հետեւեալ պարբերութիւնը կը վկայէ. «Ad haec Tertiam Armeniam istituimus, eam quae prius Secunda dicebatur, in qua principatum tenet Melitena urbs insignis in pulchro solo clementique coelo posita, neque multum distans a fluentis Euphratis fluvii... urbes vero ei partim Arcam et Arabisum, partim Ariarateam, et alterum Comanam (quam etiam

Chrusam appellant), et Cucusum subdidimus, quas et prius habebat e sex omni modo consistens urbibus».

Անցնինք այժմ նկատելու նաեւ Զորրորդ զարու վերաբերեալ վկայութիւնները, որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւեն եկեղեցական ժողովներու վաւերական ստորագրութիւնները։ Նախ Անկիւրիոյ հռչակաւոր ժողովին իբրեւ ներկայ ունինք Basilus Amasenus Hellesponti vel Armeniae Maioris, Heraclius Zelensis Armeniae Maioris. Նոյններն են որ դարձեալ Նէոկեսարիոյ ժողովին վճիռներուն կը ստորագրեն այսպէս. Heraclius Zelensis Armeniae Maioris եւ Basilus Amaseae Hellesponti vel Armeniae Maioris։ Այս երկու ժողովները, ըստ ամենայն հաւանութեան, տեղի ունեցան Նիկիոյ ժողովէն տասնեակ մը տարիներ առաջ, ի սկիզբն Դ. դարու, ընդ մէջ 314—316ին։ Նիկիոյ Ս. Ժողովին զանազան ցուցակները շատ աւելի ընդարձակ են անձանց եւ տեղեաց նկատմամբ, միայն հարկ է անոնց մէջ ձուլում մը կատարել, քանի որ արտաքսապէս իրարու անհամաձայն կ'երեւին. որովհետեւ աշխարհագրական անուանց համար թէ՛ յուսական եւ թէ՛ օտար լեզուաց ցուցակները, առանց գաւառներու որոշ բաժանմանց հետեւելու, անխտիր կը գործածեն եւ յաճախ նաեւ իրարու կը փոխանակեն գաւառներու հին դասական կոչումները։ Աւելի պայծառ ըլլալու համար կը կադմենք հետեւեալ ցուցակը, Նիկիոյ Ս. Ժողովին մասնակցող մեծ եւ Փոքր Հայաստանի եպիսկոպոսներու⁽⁵⁾ (տես Յուցակ Նիկիոյ)։

(5) Այս ցուցակը կազմելու համար առաջնորդ կ'առնենք երեք գերմանացի նշանաւոր ուսուցչապետներու պատրաստած հմտալից հրատարակութիւնը ի շարքի Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubnerianos. — Scriptores Sacri et Profani - Fasciculus II. — Patrum Nicaenorum Nomina Latine - Graece - Coptice - Syriace - Arabice - Armeniace sociata opera ediderunt Henricus Gelzer, Henricus Hilgenfeld, Otto Cuntz - Lipsiae 1898.

Իսկ Անկիւրիոյ եւ Նէոկեսարիոյ Հայոց անունները քաղած ենք Mansi-ի հռչակաւոր հրատարակութենէն. Sacrorum Conciliorum nova et amplissi-

(3) Prof. W. M. Ramsay: The Historical Geography of Asia Minor. — Royal Geographical Society. — Supplementary Papers. Volume IV. London. 1890:

(4) Théodore Reinach. — Mithridate Eupator. roi de Pont. p. 78 - 80.

Պրոկոպիոս կը նկարագրէ Սատրապներուն զգեստը հետեւեալ կերպով. «Վերաբերուն էր բրդէ, այլ ոչ թէ ուշաբէ այլ ծովէ ստացուած բրդէ. πεννα կը կոչուին ծովային այս կենդանիները, որ այս բուրդը կը մատակարարեն։ Ծիրանի զգեստը ոսկեհուս մաս մ'ունէր, որուն վրայ սովորաբար կը կարուէր (եթէ զգեստը Ծիրանեղոյն չէր) Ծիրանեղոյն կտոր մը։ Վերաբերուն վրայ ոսկեղէն ձարմանգ մը հաստատուած է, որ պատուական քար մը կը պատէ։ Այժմ պատուական քարէն կախ-

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ՆԻԿԻՐՈՅ Ա. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՍՆԱԿՈՎ ՆԱՅ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍԵՆՆԵՐՈՆ	ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ	ՀԱՅԿԱԿԱՆ	ԱՍՍՐԱԿԱՆ	ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ
ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՈՑ	Գաւառիւն ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՈՑ	Ի ՓՈՒՔՐԻՆԷ ՀԱՅՈՑ	ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՈՑ (Երկուս)	Սոքա եւն ՓՈՒՔՐ ՀԱՅՈՑ եւն չորք
Եւրպիոս Սերաստիոյ Եւեթիոս Սատաղաց Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւլալիոս Սերաստի Եւեթիոս Սատաղացի Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւլալիոս Սերաստի Եւեթիոս Սատաղաց Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւլալիոս Սերաստի Եւեթիոս Սատաղաց Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւլալիոս Սերաստի Եւեթիոս Սատաղաց Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս
ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԱՅ	Գաւ. ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԱՅ	Ի ՄԵՐԱՅ ՀԱՅՈՑ	ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԱՅ (Կիւմգ)	Սոքա եւն ՀԱՅՈՑ ՄԵՐԱՅ եւն երկուս
Արեւատակէս Աղբիւրէս Աղբիւրէս	Արեւատակէս Գիւտալմուտի Եւ Աղբիւրէս Հայք Արեւատիոս Սոպմոն	Արեւատակէս Հայոց Աղբիւրէս	Արեւատակիոս Հայաստանի Աղբիւրէս Գիւտալմուտի Եւտրոմիոս Ամասիոյ Հեղալիոս Կոմանաց Հեղալիոս Զեւացաց	Արեւատակէս Սերաստի Աղբիւրէս Սատաղաց Աղբիւրէս Սատաղաց
ԳԻՈՍՊՈՆՏՈՍԻ	ԳԻՈՍՊՈՆՏՈՍԻ	Ի ՊԵՆՏՈՆՈՂԷ	Ի ՊԵՆՏՈՆՈՂԷ	Իսկ չորք Ի ԳԻՈՍՊՈՆՏՈՍԻ եւն երկուս
Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս
ԿԱՊԱԴՈՎԻՐՈՅ	ԿԱՊԱԴՈՎԻՐՈՅ	Ի ԳԱՊԱԴՈՎԻՐՈՅ	ԿԱՊԱԴՈՎԻՐՈՅ (տաւն)	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս
Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս	Եւտրոմիոս Բորեպիսկոպոս Թէոփանէս Բորեպիսկոպոս

Արդ, Նիկիոյ մէջ ներկայ ունինք, ըստ յունական ցուցակին, Փոքր Հայոց կողմանէ՝ Եւլալիոս Սերաստիոյ եւ Եւեթիոս Սատաղացի, իսկ Մեծ Հայոց կողմանէ՝ Արեւատակէս Հայաստանի եւ Աղբիւրէս՝ առանց տեղւոյ նշանակութեան, երրորդ մ'ալ կու տան լատին ցուցակները, Արեւատիոս անուամբ, հաւանօրէն Ծովիաց եպիսկոպոս. Դիոսպոնտոսի կողմանէ՝ Եւտրոմիոս Ամասիոյ, Եւտրոմիոս Կոմանացաց, Հեղալիոս Զեւացաց: Արդ, այս վերջինս՝ Հեղալիոս Զեւացին՝ է նոյնինքն որ կանխաւ մասնակցած էր Անկիւրիոյ եւ Նէոկեսարիոյ ժողովներուն, մինչ Ամասիոյ եպիսկոպոսը Ս. Բարսեղ՝ արդէն նահատակուած ըլլալով, յաջորդած էր իրեն Եւտրոմիոս կամ Եւտրոմիոս: Այս Դիոսպոնտոս գաւառը ասորական ցուցակին մէջ միացած է բոլորովին Մեծ Հայոց հետ, ինչպէս նշանակած էին նաեւ երկու նախորդ Ս. Ժողովներու ցուցակները. Լատինական ցուցակին մէջ ալ Արեւատակէսը ոմանք կը դնեն իրրեւ Մեծ Հայոց՝ Դիոսպոնտոս գաւառի հայրապետ, եւ ասոր փոխարէն դարձեալ ասորականը՝ ՂԱրբիւրէս կը ճանչնայ եպիսկոպոս Դիոսպոնտոսի ի Մեծ Հայոց: Իսկ նկատմամբ Կապադովկիոյ (հայկական բաժնին) նշանակալից է լատինական մի քանի ցուցակներու Եւտրոմիոս եւ Թէոփանէս քորեպիսկոպոսները՝ Փոքր Հայոց բաժնին մէջ յիշելը. պարզապէս մը, որ դարձեալ կը հանդիպինք եպիսկոպոս ցուցակին մէջ ալ, մինչ միւսներն ընդհանրաբար կը դասեն զանոնք Կապադովկիոյ եպիսկոպոսներու շարքին: Այսու կը հաստատուի որ

տակաւին այն ժամանակ համադր էին Փոքր Հայք եւ Կապադովկիա կոչումները, ինչպէս Դիոսպոնտոսը կը ճանչնային մասն Մեծն Հայոց, իրաւամբ թէ սխալմամբ, մեր խնդրէն դուրս է այժմ այդ քննութիւնը:

Փոքր Հայկական սահմաններու այսպիսի ծաւալման հաստատութիւնը կու տայ նաեւ Ս. Բարսեղ իր թղթակցութեան մէջ⁽⁶⁾, յաճախ յիշատակելով տեղեր եւ անձեր, որ Հայաստանի անուանակոչութեան կը պատկանին, այնքան որ կ'արժէ յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ մ'առնուլ «Հայք եւ Հայաստան Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ» վերնագրով, որովհետեւ պարունակուած են հոն եկեղեցական եւ քաղաքական շատ կարեւոր խնդիրներ, որոնք դժբախտաբար ցարդ անճիշտ մեկնութեանց ենթարկուած են ուսումնասիրաց կողմանէ, համարելով զանոնք իրրեւ բուն Մեծ Հայաստանի պատկանող, մինչդեռ հաւանօրէն անոր հետ ոչ մէկ կապ ունին: Բարսեղ առ Տերենտիոս գրած նամակին մէջ կը խօսի ի Հայաստան (այսինքն ի Փոքր Հայոց) կատարած անյաջող ուղեւորութեան մը վրայ, որ կայսեր հրամանաւ եւ ըստ Տերենտի հրահանգաց, զնացած էր զանազան տեղեաց եպիսկոպոսներ կարգելու, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսաց մէջ ծագած վէճերը խաղաղելու եւ այլ զեղծումներ բարենորոգելու համար: Անյաջողութեան պատճառ կը համարի նախ խոնարհաբար իր մեղքերը, եւ ապա իրեն ընկերացող Թէոդորոս Նիկիոյ եպիսկոպոսին իրեն հետ գժտուիլը: Այս առթիւ կը յիշուին Գետասա եւ

ma Collectio. Tomus secundus էջ 534 եւ 548, որ թէպէտ հին տպագրութիւն, տակաւին նորագոյն հրատարակութեանց համար ալ կը ծառայէ միշտ իրրեւ վստահելի աղբիւր:

Թերենտիոսի որ այս ցուցակները բուն վաւերական օրինակներու անհերքելի վստահութիւնը չեն ներշնչեր, որովհետեւ զանազան շրջաններու մէջ հաւաքուած կամ յօրինուած են: Սակայն մեր խնդրին համար այս խորհրդածութիւնը փոխանակ նուազութիւն պատճառելու, այնքան աւելի ոյժ կու տայ. քանի որ նոյն իսկ այդ ժողովներու ժամանակէն վերջն ալ տակաւին մեր յիշած քաղաքները Հայաստանի մաս կը ներկայանան:

Մեր կազմած Ցուցակին մէջ շեղագիր անունները կը նշանակեն որ անոնց նկատմամբ ձեռագրաց մէջ տարբերութիւն կայ եւ ոմանք այս ինչ գաւառի եւ ուրիշներ միւս գաւառի մէջ զետեղած են զանոնք:

(6) Ս. Բարսեղի նամակներուն համար կը գործածենք իր գործերուն ամբողջական հրատարակութիւնը, յոյն եւ լատին լեզուներով (Բենեդիկտեանց աշխատասիրութիւն). Sancti Patris nostri Basilii Caesareae Cappadociae Archiepiscopi Opera Omnia - Հատոր Գ. էջ 69-467:

Նիկոպոլիս, Սերաստիա, Սատաղա եւ Armenia ընդհանուր անուանակոչութիւն մը, որուն բուն իմաստը եւ սահմանը տակաւին բաւական մութ եւ անստորոյդ կը մնայ մեզի համար։ Այս ընդհանուր Armenia կոչումը կը հանդիպինք նաեւ նոյն տարին (372ին) առ Եւսեբիոս Սամոստացոց եպիսկոպոս գրած նամակին մէջ. «Տեսայ սիրելութեանդ նամակները ի մերձաւոր դաւառի Հայոց կամ Հայաստանի»։ Կոլզէ⁷ արդեօք այսու Կոմաղինէ կամ Եփրատացոց կոչումած դաւառը իմանալ, քանի որ ասոր մերձաւոր բացատրութիւն մ'ունի 375ին առ Նէոկեսարիոյ կղերը գրած նամակին մէջ, ցուցնելով որ պահոց, հսկմանց, աղօթից եւ սաղմոսերգութեանց հաւասար միաձայնութիւն եւ յարգութիւն կայ Եփրատացոց, երկու Լիւրիաներու, Թեփացոց, Պաղեստինացոց, Արաբաց, Փիւնիկեցոց եւ Ասորոց եւ անոնց քով որ առ Եփրատայ կը բնակին։ Թէպէտ շատ աւելի զէպի վեր հիւսիս կը տանի ուրիշ նամակներու մէջ, զոր գրած է Կոզմոնիոյ քաղաքին վարիչ ատենակարաց, որոնց կ'ըսէ. «Դուք ի ծայրս սահմանաց Հայաստանի կը գտնուիք. եւ դարձեալ մի գուցէ Հայոց գաւառը հակառակորդին ճարակ ըլլայ»։ Ուրիշ տեղ կը յիշէ թէ ինչպէս ձմեռնային յառաջացած եղանակի մէջ Հայկական լեռները նոյնիսկ տարիքով կայտառներու համար անանցանելի են, թերեւս ուղելով ակնարկել Բարձր Հայոց կամ Կարնոյ դաւառին. թէպէտ ուրիշ նամակի մէջ դարձեալ Հայաստան մը կ'անուանէ Նէոկեսա-

(7) Յուստինիանոսի՝ Հայաստանի վերականգնութիւնը այսպէս կ'ամփոփէ Հիւլյանի իր «Հին Հայոց տեղւոյ անուններ» երկասիրութեան մէջ (էջ 38-40). «(536ին) Կայսրը իր հայկական երկիրներուն նոր բաժանում մ'ընելով Ա. Բ. եւ Մեծ Հայք Նահանգներէն, ինչպէս նաեւ Պոնտոսեան Պոնտոսն ու «ազգաց» երկրէն հետեւեալ չորս գաւառները կ'ազմեց. Առաջին Հայք որ կը բաղկանար Մեծ կամ ներքսպոյն Հայքէ (Բաղանիս - որ առաջ Դեւոն-դուպոլիս կը կոչուէր - եւ Թէոդուպոլիս քաղաքներով), նախին Ա. Հայոց մէկ մասէն (Սատաղայով, Նիկոպոլիսով եւ Կոզմոնիայով), Պոնտոսեան Պոնտոսի մէկ մասէն (Տրապիզոնով եւ Կերասոսով)։ Մայրաքաղաքն էր Յուստինուպոլիս։ Երկրորդ Հայք, որ իր մէջ կը պարունակէր նախին Ա. Հայոց մնացած մասը (Սերաստիայով եւ Սերաստուպոլիսով), Պոնտոսեան Պոնտոսի (Կոմանայով) եւ

րիոյ մօտ։ Այս ամէնը անտարակոյս կ'ապացուցանեն որ Ս. Բարսիլի Ժամանակ անխտիր, բոլոր այս զանազան դաւառները հայկական կամ Հայաստան ընդհանուր անուան ներքեւ կը ճանչցուէին։ Ս. Բարսիլ կը ճանչնայ դեռ այս Հայաստանի ուրիշ դաւառ մ'ալ Orphanenae աշտօր մեզի այլուստ բոլորովին անձանօթ երկու քաղաքներով Kardagina եւ Attagina։ Կը յիշէ նաեւ Բարկամոն, ուր ամէն տարի յունիսի կէսին խուռն բազմութեամբ ժողովրդոց՝ մարտիրոսաց տօն կը կատարուի։ Իսկ Ամասիոյ եւ Զելայի՝ Հայաստանի պատկանելուն ի վկայութիւն ունինք, առ իւր կրօնաւորները գրած թուղթը, ուր կը յիշէ որ Սերաստիոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսը այդ քաղաքներու մէջ քահանայից եւ սարկաւազաց ձեռնադրութիւններ կը կատարէ։ Դարձեալ ունինք իր քով Քառաքաղաք (Tetropolis) Հայաստան կոչում մ'ալ, հաւանօրէն ի մի բովանդակելով Սերաստիա, Նիկոպոլիս, Սատաղա եւ Կոզմոնիա քաղաքները։

Հուսկ իբրեւ արքունի կնքով վաւերացում մը Փոքր Հայաստանի այս ընդարձակածաւալ սահմաններուն կու տայ Յուստինիանոս, իր հռչակաւոր նոր կազմակերպութեամբ կայսերական սահմաններու պաշտպանութեան, որով ի մի զուգելով բուն Հայկական եւ մերձաւոր հին հայաբնակ դաւառները, կը ձեւացնէ չորս Հայաստան նահանգներ, անուանելով զանոնք Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայաստան⁽⁷⁾։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԱՒԳԵՐ

Յունական Պոնտոսի մէկ մասը (Զելայով եւ Բրիսայով = Բերիստով)։ Մայրաքաղաքն էր Սերաստիա։ Երրորդ Հայք, որ կը բաղկանար նախին Բ. Հայքէ (Մելիտինէ, Արկա, Արաբիա, Արիարաթէ, Կոմանա Բ. եւ Կոկիսոն քաղաքներով)։ Մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ։ Չորրորդ Հայք նոր դաւառը, որ կ'ազմուած էր «ազգաց» երկրէն։

Վերջինը՝ Հոռոմայ անցած միջոցին՝ մնացած էր իր հինգ՝ բնիկ նախարարներուն - Կոռոմարութեան տակ, որոնց իշխանութիւնն ու պաշտօնը ցկեանէր եւ իրենց ընտանեացը մէջ ժառանգական։ Ասոնք կայսրէն պատուանշաններ ընդունեցան, բայց իրենց արամադրութեան տակ Հոռոմայական զօրք չունէին, այլ լոկ իրենց մարդիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին, քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տիրէր (Güterbock, 38)։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈԽԵԱՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Ճիշտ երեք տարի առաջ էր - 12 Փետրուար 1937 - որ տաղանդաւոր Հայ ծովանւոր-կարիչը Վարդան Մախոխեան իր մահականացուն կը կնքէր Նիսի մէջ։ Յաւալի կորուստ մը՝ որ ամէն գիտակից ազգասէր հոգիներու մեծ սուգ պատճառեց, ինչպէս միջազգային զեղարուեստական բովանդակ աշխարհին, որ խոր գնահատանք եւ զմայլանք ունէր անոր մոգական վրձինին եւ անմահ կտաւներուն։

Մախոխեան Վանքի թանգարանն ալ մեր Նախնեաց սրբազան յիշատակներու կարգին բախտն ունեցաւ եւ պարծանքը ամփոփելու իբրեւ Հայ հանճարի զեղարուեստական արտադրութիւն քառեակ մը նկար Վարդան Մախոխեանի վրձինով եւրանդաւորուած, ծովային այն զմայլելի համերգներէն՝ զորս մեծ նախանձալուզութեամբ, գնահատանքով ու պատուով կը պահեն Ֆրանսայի, Պելճիոյ, Լիւքսենպուրկի, Գերմանիոյ, Իտալիոյ եւն. թանգարաններ։

Իսկապէս ցարդ մեծ պակաս մ'էր Հայ անուան պարծանք եղող զերազանց Այվազովսքիի եւ ուրիշ տաղանդաւոր հայ նկարիչներու զործերուն քով բացակայութիւնը Մախոխեանի անուան վանքիս հայկական թանգարանին մէջ։

Բայց իսկոյն աւելցնենք որ ողբ. անգուդական արուեստագէտը՝ Հայ անուան, Հայ մշակոյթին եւ սրբութիւններուն հանդէպ ունեցած իր գիտակից եւ խոր պաշտամունքին մէջ որոշ բաժին մը սահմանած էր Մախոխեան Միարանութեանս եւ Մայրավանքիս համար։ Այդպէս էր որ իր կենդանութեան օրով ազնուօրէն փափաք յայտնած էր և խոստացած փանքիս թանգարանին նուիրելու իր նկարներէն։ Իր կամքը թէ եւ բերանացի միայն արտայայտուած, բայց ուրախ ենք ըսելու որ գրաւոր կտակի մը սրբութեամբ յարգուեցաւ

հանգուցեալին եղբոր՝ ծանօթ Բժ. Պետրոս Մախոխեանի կողմէ։

Արդարեւ երբ նա մեծ վարպետին աւարտած ու անաւարտ զործերը կը կարգադրէր եւ յատուկ նպատակներու կը սահմանէր, իրեն դիմեց Մախոխեան Ուխտիս ազնիւ բարեկամ եւ զմայլող Պրն. Մ. Մատթէոսեան իբրեւ թարգման մեր փափաքին, եւ ամենամեծ գոհունակութիւնն ունեցաւ մեզի հաղորդելու նախ թէ Պրն. Բժ. Պ. Մախոխեան «բարեհաճեր էր նուիրել Մախոխեան թանգարանիս մեծանուն եղբոր գլուխ գործոցներէն խիստ յաջողած նկարներէն մէկը որ կը ներկայացնէ Acci Castello»։ Երբ յարգել էր «չորսի բարձրացնել Միարանութեանս թանգարանին յատկացեալ նկարներուն թիւը»։

Հետեւաբար, մինչ հոս հրապարակաւ

